

Mijene i konjunktore konzervativizma

RADE KALANJ

Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK: 329.1

316.4:329.1:316.75

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. rujna 1998.

Tekst se bavi konzervativizmom u kontekstu neoliberalne, postmoderne i postkomunističke kulturne konjunktore. Polazi od recentne aktualizacije tog pojma, analizira povijesno-društveni sklop u kojem se pojavljuje klasični konzervativizam kao reakcija na liberalno-demokratsko poimanje napretka. Razmatra mijene konzervativne misli u drugoj polovici 19. stoljeća i, osobito, u 20. stoljeću, posebno u vezi s konzervativnom revolucijom u Njemačkoj i boljševičkom revolucijom u Rusiji. Za razliku od klasičnog ("starog") konzervativizma, i uz pokušaj njegove filozofske obnove, u 20. stoljeću, poslije drugog svjetskog rata, oblikuju dvije verzije konzervativne misli: neokonzervativizam i nova desnica, vezana za ciklus neoliberalne modernizacije. Analizirajući vezu neoliberalizma i konzervativizma, tekst propituje i konzervativni karakter nekih ideoloških struja u "novim demokracijama".

Ključne riječi: AUTORITET, JEDNAKOST, KONZERVATIVIZAM, KONZERVATIVNA REVOLUCIJA, LIBERALIZAM, LIBERALNA DEMOKRACIJA, NAPREDAK, NEO-LIBERALIZAM, SOCIJALIZAM, SOCIJALNO PITANJE, SLOBODA, TRADICIJA.

1. Stara pitanja u novom kontekstu

U kulturnoj konjunkturi neoliberalizma, postmodernizma i postkomunizma, u kojoj se odvija grozničavo i gotovo anarhično dekonstrukcijsko preispitivanje brojnih pojmovnih i vrijednosnih sustava modernog mišljenja, iznova se problematizira i pitanje konzervativizma. To je posve razumljivo ne samo zbog toga što je konzervativizam (uz liberalizam i socijalizam) jedna od glavnih ideologija modernog doba, nego i zbog toga što je riječ o određenom sklopu praktičkih (socio-ekonomskih, političkih) odnosa prema čovjeku, društvenom životu i razvoju (Nisbet, 1986:7). Neoliberalizam je izveo svojevrstnu hipostazu klasičnog liberalnog učenja, ali je uz to, naizgled protuslovno, obavio značajan posao i na reafirmaciji ideja koje pripadaju konzervativnoj tradiciji. Postmodernizam je poljuljao temelje velikih sustava modernog znanja, relativizirao granice među velikim ideološkim konstrukcijama i istodobno - u tom pluraliziranom i sinkretičkom ambijentu - potaknuo raznovrsne oblike očitovanja i razumijevanja konzervativnog duha. Postkomunizam je proizašao iz raspada socijalističkog društveno-ideološkog projekta koji je počivao na deklariranoj progresističkoj legitimaciji i istodobno otvorio proces teorijske i ideološke revizije koja se dobrim dijelom poziva na konzervativna uporišta i ciljeve. Teško bi bilo kategorički ustvrditi koji je od triju momenata najviše utjecao na oblikovanje navedene konjunktore. Važnije je konstatirati da su ti utjecaji konvergentni i da zajednički tvore splet ideja iz kojeg možemo analitički očitavati "duhovnu situaciju vremena". O tome su neki autori pisali već početkom sedamdesetih godina, a osamdesetih i devedesetih to je predmet tekuće diskurzivne prakse, koja nadilazi razinu akademskih i čisto teorijskih prijepora.

Socijalno je pitanje - ma kako to zvučalo "arhaično" - jedno od glavnih područja na kojima se očituju današnji prijepori oko konzervativizma. Ta se činjenica eksplikativno izriče na različite načine. Jedni je razlažu u kategorijama sociokulturne analize, drugi je tumače, pobičaju ili opravdavaju kao strukturalni element svakog ekonomskog i političkog poretka, a treći je pak promatraju u njezinu ogoljenom empirijskom vidu te iz toga izvlače određene teorijske generalizacije i sudove o praktičkom djelovanju. Treći je pristup, upravo zbog te svoje činjenične neposrednosti, najizričitiji u razumijevanju današnjeg značenja konzervativizma. U sociološkim ga krugovima, primjerice, najodlučnije zagovara Pierre Bourdieu. On svoja stajališta gradi na dijagnozi socijalnih implikacija dominantnog neoliberalnog smjera europ-

skog i svjetskog razvoja. Taj je razvojni smjer jednoznačno usredotočen na koncepciju *trajno-ga rasta* koji, kako to gotovo kanonski ističu njegovi kreatori, zahtijeva kontrolu javnih izdataka, reformu sustava socijalne zaštite, razgradnju rigidnosti na tržištu rada ("fleksibilizacija tržišta rada"), jednom riječju niz faktičkih zahvata koji socijalnu sferu dovode u posve podređen položaj. Stvaranje "povoljnih uvjeta" za trajni rast rezultira sve nepovoljnijim uvjetima za socijalni razvoj, barem onakav kakav je dosegnut u okvirima socijalne države. U ime rasta i njegovih eventualnih budućih blagodati valjalo bi se, dakle, odreći dosegnutih socijalnih stečevina. Neoliberalizam je u biti program *metodične destrukcije kolektiviteta* (Bourdieu, 1998:3). Njegova društvena snaga počiva na ekonomsko-političkoj moći brojnih interesnih aktera: akcionara, financijskih operatera, industrijalaca, konzervativnih ili socijaldemokratskih političara (koji su se preobrtili u zagovornike *laissez-fairea*), visokih financijskih funkcionara koji ne ispaštaju socijalnu cijenu vlastitih zahvata. U globalnim se razmjerima događa *rascjep između ekonomije i socijalne zbilje*. Provedba "velike neoliberalne utopije" dovodi ne samo do bijede sve zamašnjeg dijela najrazvijenijih društava, postupnog nestajanja autonomnih poprišta kulturne proizvodnje izvrgnute prevlasti komercijalnih vrijednosti, nego i do razaranja svih kolektivnih instancija, prije svega javnih funkcija države, koje se mogu oduprijeti ciničnim, darvinističkim učincima neoliberalnog paklenog stroja. Ta neoliberalna, u biti konzervativna vizija, proizašla je iz uvjerenja u povijesnu neizbježnost utemeljenu na primatu proizvodnih snaga, tako da je marksistički fatalizam jednostavno zamijenjen neoliberalnim fatalizmom. I jednom i drugom svojstven je ekonomizam koji poništava političko i tako stvara neodgovornost i demobilizaciju, nameće cio niz neupitnih ciljeva, kao što su maksimalni rast, imperativ kompetitivnosti, normativ produktivnosti i globalno obvezujući ljudski ideal koji bi se mogao označiti kao "MMF-ideal" (Bourdieu, 1998:3). To univerzalno vjerovanje, svojevrsna neoliberalna *doxa*, "ekonomskim racionalizacijama zaodijeva najkласičnije postavke konzervativne misli svih vremena i svih zemalja" (Bourdieu, 1998:19). No ono što u svemu tome može biti začudno jest činjenica da se ta "fatalistička misija" deklarira kao "misija oslobođenja" i da se stoga služi nizom leksičkih igara vezanih za ideju slobode, oslobođenja, deregulacije, nizom eufemizama, dvostrukom igrom riječi (kao što je primjerice reforma) koja *restauraciju* želi prikazati kao *revoluciju*, a to je zapravo "logika svih konzervativnih revolucija" (Bourdieu, 1998:19; Barber, 1998:14).

Navedena su Bourdieuova stajališta tipična za dosta širok krug pretežno francuskih društvenih teoretičara koji su zadnjih godina zaokupljeni socijalnim dimenzijama neoliberalne ekonomske politike i koji njezine posljedice karakteriziraju kao *konzervativnu revoluciju* ili kao rasap moralne solidarnosti i pravičnosti. "Socijalna isključenost", "socijalni lom", "raspad kolektivnih uvjerenja", "ekonomski despotizam", "provalija prilagodbe" - to su samo neki od uobičajenih izraza koji ilustriraju temeljne značajke te analitičke orijentacije (Forrester, 1996; Todd, 1998). Prigovara joj se *socijalni populizam* koji je "zdravorazumski slijep" na racionalnost rasta i dobitke od fleksibilizacije radnog tržišta, bez obzira na ciklus nezaposlenosti što je uslijedio nakon "kraja rada" u njegovu tradicionalnom industrijskom obliku. Također se konstatira da je tu - nasuprot neoliberalnoj utopiji - riječ o *socijalnoj utopiji* s prizvukom francuskog lijevog radikalizma koji je blizak načelnoj liberterskoj sumnji u svaku državnu politiku, čak i onda kada je ona ekonomski racionalna i opravdana (Lazar, 1998:158-161). Iz toga slijedi i protupitanje: nije li upravo ta socijalpopulistična verzija kritike neoliberalizma najeklatantniji izraz konzervativnosti u doba kada se stopama rasta i umijećem fleksibilne prilagodbe svjetskom kolanju rada, kapitala, roba, usluga i informacija mjeri svaki izlazak iz društvene krize i ulazak u novi ciklus prosperitetnog razvoja? Nije li taj napad na "neoliberalnu invaziju" neka vrsta "sociološkog despotizma" koji robuje pretpostavljenoj ideji društva, a da pritom ne vidi stvarno kretanje i značenje društvenih činjenica? (Contat, 1998:6).

2. Reakcija na liberalno poimanje napretka

Ta pitanja, na koja se ne može dati ishitren i jednoznačan odgovor, imaju dublje konceptualne i povijesne implikacije. Ono prije svega iziskuje pokušaj određenja samog pojma

konzervativizma kako bi se po mogućnosti izbjegle proizvoljnosti njegove upotrebe, koje su osobito svojstvene diskursu o ideološkim fenomenima. U tom se smislu, i na elementarnoj semantičkoj razini, može konstatirati da je konzervativizam određeno *stanje duha*, odnosno način mišljenja o čovjeku i društvu koji je usredotočen na čuvanje (održanje) postojećeg političkog, socijalnog i ekonomskog poretka. Riječ je, dakle, o takvome temeljnom stajalištu pojedinaca, socijalnih grupa, političkih pokreta ili organizacija u kojemu se izražava njihovo protivljenje promjenama postojećeg stanja. To opće i apstraktno određenje nije od velike koristi ako ga ne povežemo s konkretnim društveno-povijesnim situacijama i ako ga ne stavimo u odnos s karakterom *promjena* koje potiču konzervativno stajalište. Stvarno značenje konzervativizma moguće je razumjeti jedino iz konkretno-povijesne perspektive u kojoj se on oblikuje kao projekt, teorija, politička filozofija, obrazac političkog djelovanja. Vodeći računa o relaciji povijesnosti Mannheim je konzervativizam definirao kao način mišljenja koji ističe važnost "određenih duhovnih i materijalnih interesa uništenih modernom racionalizacijom", kao "praktičku i djelatnu orijentaciju u politiziranom i racionaliziranom svijetu" (Kettler/Meja/Stehr, 1987:247). Iako još uvijek relativno apstraktni, izrazi "moderna racionalizacija" i "politizirani i racionalizirani svijet" ipak jasno daju do znanja u kakvom to konkretnom povijesnom sklopu dolazi do oblikovanja konzervativizma. To je sklop koji karakterizira nastanak modernog građansko-individualističkog, industrijskog i demokratskog društvenog stanja. Njegova je nosiva ideja sadržana u liberalnoj političkoj teoriji koja zagovara slobodne interese i ugovorne odnose, a njegovu socijalnu okosnicu tvori ukidanje staleške hijerarhije i tržišno-ekonomsko strukturiranje društvene stratifikacije. Liberalna je politička teorija dominantna verzija projekta modernosti, a to znači prosvjetiteljskog projekta kao "nezavisnog opravdanja moralnosti" (Deleule, 1997:645:648; Kekes, 1997). Ali ono što je u tom projektu odlučujuće, i u čemu konvergiraju sve struje liberalnog mišljenja, jest *filozofija napretka* koja tvori ključnu razdjelnicu između zagovornika starog i novog ("starih i modernih"). "Progresivna misao, kaže Mannheim, svoje značenje, u krajnjoj analizi, uvijek izvodi iz nečega iznad i ispred sebe, iz utopije budućnosti ili iz odnosa spram transcendentne norme. Za konzervativnu misao, međutim, puno značenje stvari leži u onome što je iza, bilo u historijskoj prošlosti ili u evolutivnom zametku" (Nisbet, 1986:89). Misao o progresu, poboljšavanju i usavršivosti ljudskog života, na ovaj je ili onaj način osnovno nadahnuće liberalnih socijalnih i političkih vizija, pokretačka snaga građanskih revolucija i građanske konstrukcije društvenoga svijeta (Reichardt, 1997:939-943).

Kao intelektualni odgovor na revolucije 1688. (u Engleskoj) i 1789. (u Francuskoj) konzervativna misao zastupa stajalište da je središnja referencija razumnog političkog života i prikladan društvenog stanja odnos između *podanika i vladatelja*. Konzervativci drže da odnosi autoriteta nisu ni rezultat društvenog ugovora na koji se pozivaju liberali ni izraz moralnih uvjerenja kakva, primjerice, deklariraju socijalistički pokreti, nego aspekt prirodnog oblika društvenog života koji se ne može preinačiti nikakvim izvedenim, bilo ugovornim bilo racionalno-moralnim tvorbama. Oni su protiv "modeliranja" društva prema apstraktnim i optimističkim načelima jer drže da društvena struktura ima svoje dublje razložitosti koje apstraktni um nije u stanju dokučiti. Temelj političkog života jest *povijesna zajednica* koju tvore brojni naraštaji ljudskih bića, oblikovani samosvojnim tradicijama svojih krajeva i zemalja. Izvan okvira zadanog "povijesnom zajednicom" ("povijesnom tradicijom") nije moguće ni održanje slobode, koja se liberalima predbacuje kao krunski dokaz njihove antropocentričke samouvjerenosti. Odatle proizlazi i odnos prema prirodnom pravu. Ideje prirodnog prava (zajedno s idejama napretka) snose glavnu krivnju za nadolazak Revolucije i razaranje poretka. Na posvećenoj povijesti i tradiciji Bečki je kongres uostalom gradio svoje tumačenje "legitimnosti", a Sveta je alijansa nastojala obnoviti kršćansko uporište monarhijske vladavine. Omiljena literatura ruskog cara Aleksandra I, jednog od glavnih protagonista Svete alijanse, bio je Chateaubriandov *Genij kršćanstva*. Bit svih tih pogleda najjezgrovitije je iskazana u Burkeovoj tvrdnji da "prošlost mora stvarati sadašnjost" i u gotovo istovjetnom De Maistreovom iskazu

koji jednostavno konstatira: "Sve je povijest" (Mosse, 1988:133). Konzervativna se misao, vođena tom logikom "povijesnog realizma", skeptički intransigentno odnosi prema općem, generičkom poimanju čovječanstva i prema apstraktnoj individualnosti koju uzdiže liberalizam. Ako uopće postoji nešto takvo kao ljudska individualnost, onda je ona prije svega kulturna tvorba, a ne prirodna činjenica. Djela klasičnih konzervativnih pisaca, kao što su Joseph de Maistre, Louis de Bonald i Edmund Burke, pokazuju da konzervativna misao počiva na pojmovima *autoriteta*, *odanosti*, *hijerarhije* i *reda* i da se s tog pojmovno osviještenog stajališta kritički ili posve niječno odnosi prema idejama *jednakosti*, *slobode* i *čovječanstva*. Oni naglašavaju zasebna obilježja političkog života nasuprot univerzalnim načelima i drže da se univerzalizam ne može provjeriti ni potvrditi ni na kojem zasebnom primjeru. Dapače, skloni su uvjerenju da je uloga općih ideja u političkom životu epifenomenalne naravi, to jest da su one puki odraz dubljih snaga, osjećaja, interesa i strasti, koje je T. S. Eliot, veliki pisac 20. stoljeća i gorljivi zagovornik tradicije i tradicionalizma, nazvao "pretpolitičkim slojem ideologije" (Nisbet, 1986:9). Konzervativna je misao, prema tome, partikularistička i osobito sumnjičava prema zagovoru jednakosti. Polazi od pretpostavke da su "stanoviti besmisao i nepravda socijalno funkcionalni, ali ne može pojmiti činjenicu da su tamne strane besmisla i potlačenosti posve nefunkcionalne" (Gellner, 1994:34). Industrijsku revoluciju slika ne samo u skeptičnim nego i pesimističkim tonovima. Prikazuje je kao proces razaranja starog načina pribavljanja životnih dobara i zadovoljavanja životnih potreba, a cijelu krivnju za taj preobražaj i njegove posljedice pripisuje izumu i upotrebi mašinerije. U svojoj socijalnoj i historijskoj kritici liberalizma konzervativci polaze od stajališta da je industrijalizam doveo do uništenja uobičajenih i ustaljenih životnih standarda, do raspada starih hijerarhijskih odnosa u kojima su vladatelji dobro znali za svoje dužnosti prema narodu. U tom su smislu vrlo reprezentativni pogledi Benjamina Disraelija koji je, zbog svog velikog političkog utjecaja, bio jedan od najrelevantnijih konzervativnih mislilaca 19. stoljeća. Njegovi su spisi, kako to zapaža John Gray, toliko reprezentativni da u njima dolaze do izražaja i ideje drugih značajnih predstavnika konzervativizma, kao što su Coleridge, Ruskin i Southey. Disraelijevo neprijateljstvo prema socijalnim implikacijama industrijske revolucije oblikovalo je "nostalgичnu filozofiju torijevskog paternalizma u kojemu je nacionalna vlada preuzela dužnosti što su pripadale lokalnom plemstvu" (Gray, 1995:71-84). Budući da se temeljilo na filozofiji napretka koja je - podjednako u svojoj francuskoj i britanskoj verziji - značila opći i otvoreni pokret ideja, uspostavljanje liberalnog, industrijskog i demokratskog stanja konzervativcima je izgledalo kao neka vrsta zastrašujućeg, kataklizmičkog prizora (Mosse, 1988:133). Stoga se njihova ekstremna reakcija na tu bezgraničnu i neizvjesnu otvorenost teorijski očitovala kao zagovor refeudalizacije i reteologizacije društvenog poretka. Stari je konzervativizam zapravo radikalno odbacivanje liberalne filozofije napretka. Sukob oko promjena pojmljenih u ključu napretka doveo je do eksplicitne opreke između *doktrinarnog liberalizma* i *doktrinarnog konzervativizma*.

S usponom liberalizma i individualizma ta je opreka gubila na snazi, ali nipošto nije nestala. Javlja se na dva načina. S jedne strane, ona traje kao sklop čvrsto strukturiranih uvjerenja i kao intelektualno-kritički diskurs o korijenima i posljedicama nestanka tradicionalnih društvenih normi, o nestabilnostima demokratskih ustanova, o destruktivnoj snazi individualnih prava i degradaciji dužnosti, o nestanku aristokratskih ideala časti pred naletom mediokritetskih masovnih vrijednosti, o rastakanju zajednice i gubitku jakog središnjeg autoriteta političke vladavine i kulture itd. Prema socijalno-povijesnim rekonstrukcijama Alberta Hirschmana, koji se maksimalno čuva vrijednosnog prosuđivanja, to je drugi val "reakcionarne retorike" koji je - u jeku napredovanja općeg prava glasa i narodnog sudjelovanja u politici - zagovarao povratak natrag. Ali zagovornici tog povratka ipak su bili duboko svjesni da je to nemoguće nakon što su ukinute političke razlike između plemstva, svećenstva i običnih ljudi. Ono na što, u tim okolnostima, najviše cilja konzervativna retorika jesu "mase", "većina", "parlamentarna zakonitost", a to znači demokratska vladavina i opasnosti koje iz nje proizla-

ze (Hirschman, 1991:5). U tom intelektualno-kritičkom diskursu prevladavaju umjereni a ne radikalni tonovi. Radikalni konzervativizam nema socijalne ni duhovne oslonce koji bi ga izdigli na razinu šireg pokreta. Konzervativna je misao postupno, spontano ili osviješteno, prihvatila brojne pragmatičke stavove liberalizma pa je ono što je iz toga proizašlo i što je imalo neki utjecaj najprimjerenije označiti kao *liberalni konzervativizam*. Biti konzervativac bez kurentne liberalne retorike - to je anakronizam koji si ne može dopustiti ni jedan prosvjećeniji poklonik "trajnih vrijednosti" i "starih dobrih vremena". S druge strane, navedena se opreka javlja u vidu modernih političkih stranaka, pokreta, građanskih inicijativa i formalno-državnih tvorbi, koji prihvaćaju stvarne promjene izazvane razvojem tržišno-kapitalističke ekonomije, ali se pritom oslanjaju na neku od ideja konzervativne tradicije, kao što su: snažan autoritet države, religijske vrijednosti, socijalna distanca i fiksni identitet socijalnih grupa, obiteljske vrijednosti, kolektivna uvjerenja itd. Opreka spram liberalizma zbiljski je, međutim, toliko ublažena da je uopće teško govoriti o nekom antagonističkom rivalitetu. Dok je u prvj polovici 19. stoljeća politički život Europe obilježavao sukob konzervativaca i liberala, od 1848. počinje prevladavati sukob između kapitalista i socijalista. Konzervativne političke struje više ne zagovaraju oštri antiliberalizam, već za nadvladavanje proturječja kapitalističkog društva, odnosno za održanje postojećeg poretka, nude sredstva koja načelno odudaraju od klasično-liberalne političke filozofije. Vjeruje se, primjerice, da je između kapitala i rada, kao glavnih sukobljenih aktera, moguće uspostaviti *skladan* odnos, koji strukturalno ništa ne mijenja, nego se zasniva na *korporativnom* suglasju, obostranoj harmonizaciji postojećih interesnih razlika. Zagovaranje "ljubavi" između radnika i poslodavaca slijedilo je za pravo srednjovjekovni obrazac međuodnosa seljaka i zemljovlasnika (Mosse, 1988:136). Obnova tog "skladnog odnosa", kao rješenja za nevolje industrijskog i masovnog društva, svoj je osviješteni izraz dobila u korporativnoj socijalnoj doktrini. Zagovornici su je smatrali "najpoželjnijim oblikom vladavine u doba industrijske revolucije" (Mosse, 1988:136). Na toj se doktrini temelji i enciklika Lava XIII. *Renum novarum* (1891). Za razliku od rigidnog konzervativizma službene crkve tijekom 19. stoljeća, ona je ipak priznala važnost socijalnog pitanja, ali mu je rješenje tražila u "prijenosu srednjovjekovne zanatske strukture na industrijsko društvo" (Mosse, 1988:137). No to nije bio jedini oblik modernizacije konzervativnog sučeljavanja s očiglednostima industrijskog društva. Tipičan primjer drukčijeg poimanja "socijalnih stvari" jesu Bismarckove socijalne reforme, koje su motivirane konzervativnim razlozima, ali im je socijalni učinak bio pragmatički i dugoročno uspješan. On je pošao od uvida da je industrijskim masama socijalizam sve privlačniji, da je to za poredak vrlo opasno i stoga je pribjegao formuli obvezatnog državnog staranja o socijalnom pitanju. "Napravio je, kaže George Mosse, ono što današnji neokonzervativci zaboravljaju. Pokazao je naime da se socijalnim djelovanjem države siromašni elementi čvršće vezuju za državu pa time i za poredak" (Mosse, 1988:143). Možda taj primjer najzornije oslikava opću tendenciju. Prvotni sukob između liberala i konzervativaca, koji se ponajviše nadahnjivao prijemima oko načela i neposrednih odjeka francuske revolucije, postepeno jenjava do te mjere da oni pokatkad zauzimaju istovjetne političke pozicije ili se čak stapaju u jedinstvene političke formacije. Već su François Guizot i Augustin Thierry zapazili da "sukob konzervativaca i liberala nije sukob dviju rasa" (Duverger, 1968:389-390). Prilagodba na tržišno-kapitalistički i liberalno-demokratski kontekst ostavila je na površini standardne doktrinarno-programske razlike, ali je značajno relativizirala političke i interesne podjele. I liberali i konzervativci, iako različiti u retoričkim formulama i vrijednosnim idejama, rade na istom faktičkom zadatku: ozbiljenju slobodno-tržišne koncepcije razvoja i prakticiranju formalnih načela liberalne demokracije.

3. Coincidentia oppositorum

No ta naizgled izbalansirana slika dviju oprečnih ideologija modernosti postaje već i u devetnaestom, a pogotovo u dvadesetom stoljeću znatno složenija. Na to su utjecale tri bitne

okolnosti: pojava socijalizma kao teorijsko-ideološkog projekta, pokreta i državnog ustrojstva; konzervativna revolucija kao reakcija na liberalizam i socijalizam; kontroverzni uspjeh liberalno-demokratske formule. Te okolnosti, ispunjene socijalnim, političkim i ideološkim sukobima masovnih razmjera, do krajnosti su dovele praktičku upotrebu izvornih pojmova i ispunile ih povijesnim sadržajem koji je nadrastao jednostavne sociološke i politološke klasifikacije. Socijalizam se također pojavio kao cjelovita i radikalna alternativa liberalno-kapitalističkoj koncepciji napretka. Za razliku od konzervativizma on se afirmativno, čak s udivljenjem odnosi prema potencijalima i učincima te koncepcije. Pa ipak on osporava temeljno socijalno načelo liberalizma i kapitalizma i smatra ga toliko proturječnim da mu predskazuje siguran krah ili dugoročnu neodrživost. U poimanju teoretičara socijalizma pravi je napredak moguć jedino pod uvjetom da se proizvodne snage društva oslobode od liberalne forme vlasničkih odnosa (odnosa izrabljivanja) i da se umjesto toga uspostavi načelo *podruštvljenja* koje istodobno osigurava neometan razvoj proizvodnje i oblikovanje poretka društvene jednakosti. Socijalističko stajalište spram liberalizma karakterizira *kontinuitet* i *diskontinuitet*. Priznaje se njegova golema transformacijska energija u prevladavanju preindustrijskog stanja, akumulaciji bogatstva i posvemašnjoj kapitalizaciji načina proizvodnje i reproduciranja života, ali se istodobno postulira nužnost radikalne promjene tog socioekonomskog sustava jer on generira masovnu bijedu (proletizaciju) i tako ugrožava samu ideju napretka. Iz tog diskontinuitetskog postulata proizašla je i teorija revolucije. Revolucija je pojmljena ne kao efemerni događaj, puki prevrat političkog poretka, nego kao visokoracionalizirano sredstvo afirmacije društvenog smisla napretka.

Socijalizam je stoga, u optici konzervativnog razumijevanja društva i povijesti, otišao mnogo dalje od liberalne solucije u razbijanju poretka tradicionalne zajednice. On se ne zauzima za *formalnoj jednakosti* i na načelnom univerzalizmu ljudskih i građanskih sloboda, nego proklamira i *stvarnu jednakost*, a univerzalna načela slobode svodi na konkretni socijalni sadržaj tog pojma (Aron, 1996:169:210). Liberalizam je razvrgnuo društvene veze hijerarhijsko-staleškog tipa i proklamirao *individualnu, egalitarnu, univerzalističku* i *meliorističku* koncepciju života, ali socijalizam je to poimanje preveo na rezolutni jezik *podruštvljavanja* i njemu primjerenog tipa poretka (države, političkog sustava) koji ne ostavlja mnogo mjesta ni konzervativnoj rigidnosti ni liberalnoj umjerenosti (Gray, 1995:86). Socijalističke revolucije 20. stoljeća bile su istodobno antikonzervativne i antiliberalne. Konzervativizam su ideološki tumačile kao preživjeli, reakcionarni otpor revolucioniranju ideje napretka, a liberalizam kao nedovršenu i izobličenu realizaciju te ideje, kao defektni, eksploatatorski, protudruštveni oblik proizvodne, socijalne i političke organizacije. Na toj su doktrinarnoj pretpostavci, nakon oktobarske revolucije, izvedeni državno-politički sustavi socijalizma koji su - legitimirajući se antikonozervativizmom i antiliberalizmom - stvorili novi tip konzervativizma usredotočen na autoritarnu i totalitarnu rekuperaciju moderne ideje napretka (Lefebvre, 1976). Možda je jedan od najvećih paradoksa 20. stoljeća upravo u činjenici da je gotovo obogatvorena, čak i estetizirana ideja napretka poslužila kao ideološka legitimacija "zarobljenog", a to u biti znači konzervativnog političkog uma. Modernizacija uz pomoć "lijeve diktature", kako to povijesno-sociološki kvalificira Barrington Moore, zauzdala je i vratila u predmoderno stanje sve ono što je sa sobom nosio projekt liberalne demokracije (Moore, 1976). No još je veći paradoks sadržan u činjenici da se taj tip konzervativizma, koji se doktrinarno oslanjao na progresističku tradiciju ideja, podudario s radikalnim doktrinarnim konzervativizmom koji se napajao biologističkim tumačenjem rase, nacije, zajednice, autoriteta i iz toga izvodio praktičko načelo *prijatelj/neprijatelj* i njemu primjerenu eksterminističku strategiju. Konzervativna revolucija, koja se zbivala u Njemačkoj dvadesetih i tridesetih godina, polazila je upravo od uvjerenja da je liberalizam razbio čvrsto organsko jedinstvo nacionalne zajednice i time potkopao temelje državne moći, a da su protagonisti socijalističkog internacionalizma samo praktički nastavljači destruktivnog prosvjetiteljskog univerzalizma i kozmopolitizma. Iako idejni tvorc i teorijsko-filozofski tumači konzervativne revolucija, kao što su Oswald Spen-

gler, Moeller Van den Bruck, Hans Freyer, Carl Schmitt, Ernst Junger, Othmar Spann, nisu u svemu dijelili uvjerenja nacionalsocijalističkog pokreta, a pogotovo njegova rasnog eksterminizma, oni su gotovo jednodušno osuđivali liberalne socijalno-političke nazore i totalitarnu državu smatrali ne samo jamstvom nacionalne moći nego i najjačom branom spram socijalističkog državno-planskog takmaca (Breuer, 1996). Prema B. Mooreu "konzervativna revolucija odozgo" ("diktatura desnice") u nekim je zemljama (Njemačka, Japan) dovela do kapitalističkog razvoja poljoprivrede i industrije, ali je istodobno omogućila prodor fašizma (Moore, 1976). Ralf Dahrendorf pak drži da u tim zemljama, zbog zakašnjele industrijalizacije, nije obavljena modernizacija pretkapitalističkog društvenog i kulturnog okvira te je odatle proizašao monopol konzervativaca na ključnim pozicijama društvene i političke moći (Breuer, 1996:11). Ta "modernizacijska teza" pokazuje da je vladavinski uspon ekstremnog konzervativizma, bez obzira na koju se isključivu ideologiju pozivao, najlakši u onim društvima gdje se proces industrijalizacije zbivao na pretpostavkama nerazvijenih liberalno-demokratskih institucija i gdje "nevidljiva ruka" tržišta još nije dovela do rastakanja autoritarnih društvenih veza i autoritarnog "društvenog karaktera". U takvim društvima vladajuće elite uvijek mogu, virtualno i stvarno, nametnuti i ozakoniti idolatriju svemoćne države i uspostaviti ideološki monopol jedne političke formacije (pokreta, partije) te na taj način "čuvati" uspostavljeni red od bilo kakve autonomne društvenosti. Konzervativizam u totalitarnom liku bio je moguć tek u 20. stoljeću upravo zbog toga što su se konstrukcijski elementi države i ideologije instrumentalno razvili do te mjere da su funkcionalno savršeno pogodovali uspostavi i čuvanju vladavine nad masama. Boljševička revolucija u Rusiji i konzervativna revolucija u Njemačkoj dvije su najoprečnije ideološke činjenice moderne povijesti, ali ta je opreka po svojim političkim i ljudskim učincima toliko podudarna da se ona, kako to sugerira povjesničar François Furet, ispostavlja kao kobna *coincidentia oppositorum* 20. stoljeća. Ona se očituje u zajedničkoj mržnji spram buržoaskog svijeta, njegove "osrednjosti" i "lažnosti", u žestokom poricanju demokracije kao zajedničkog protivnika koji vladavinu temelji na slobodnom pravu glasa, periodičnom natjecanju stranaka za obnašanje vlasti i zakonitoj jednakosti svih građana, a moderno društvo poima kao sklop autonomnih pojedinaca slobodnih u izboru svojih djelatnosti, uvjerenja i načina života. Revolucionarna strast buržoazije, koju su rani konzervativni mislioci, poput De Bonalda i Chateaubrianda, prezirali zbog bojazni za aristokratske vrline, u masovnim je mobilizacijama dvadesetog stoljeća preuzeta kao modus dekonstrukcije onog poretka stvari koji je nastao iz liberalne pacifikacije i institucionalizacije te strasti (Furet, 1997:43).

No taj je poredak stvari preživio i druga se polovica ovoga stoljeća odvija u znaku njegove postupne planetarizacije koja je neke preuzetne "globalne mislioe" navela na pomisao, pričin ili konjunkturu bestsellersku konstrukciju o "kraju povijesti" (Fukuyama, 1990). Liberalizam je, u svojoj generalnoj orijentaciji i svojim specifičnim izvedbama, postao paradigmatiskim okvirom svih modernizacija, društvenih reformi i "revolucija" protiv jednopartijske i državno-dirizističke vladavine. Njegov se uspjeh dobrim dijelom zasniva na činjenici da je ideju napretka umio oblikovati kao potku *sekularnog saveza između elita i masa* i taj savez koristiti za uzastopne, katkad i socijalno dramatične cikluse modernizacije (Juilliard, 1997). Svi revivali konzervativnih ideja odvijaju se u njegovu sklopu, bilo kao izrazi njegovih protuslovlja i kriza ili kao povremeni pokušaji njegove načelne detronizacije. Politički teoretičar Robert Dahl (i ne samo on) upozorava da glavno protuslovlje liberalne solucije tvori stalna napetost između demokracije i tržišno-kapitalističke ekonomije, "jer ona stvara nejednakosti u društvu proklamirane političke jednakosti, koju je teško ostvariti uz činjenicu ekonomskih nejednakosti" (Dahl, 1998:158-159). Ta je napetost izvor stalnog, pokatkad i eksplozivnog sukoba između tržišnog i socijalnog načela, a odnošenje prema tom sukobu, njegovu razumijevanju i razrješavanju, u industrijalističkoj se društvenoj i političkoj zbilji očituje kao dinamički i kontroverzni sklop *kapitalizma i socijalne države*. Iz toga bi se moglo zaključiti da u doba planetarizacije liberalnog poretka i njegovih modaliteta rješavanja socijalnog pitanja

postoje samo dva tipična ideološka stajališta: *stajalište liberalizacije*, koje slijedi baštinu klasičnog liberalizma, i *stajalište socijalizacije*, koje se posredno ili izravno naslanja na neku od tradicija socijalizma. Iako su ta dva stajališta dominantna, ideološka i teorijska panorama ipak nije tako jednostavno dualistički strukturirana. U tom kontroverznom sklopu sudjeluju i razne struje konzervativnih pogleda. One se oblikuju kao koherentna ili više-manje sinkretička stajališta spram liberalizacije i socijalizacije, a pritom se, distinktivno-kriteriološki, oslanjaju na tri ključna "organizacijska koncepta": *tradiciju, autoritet i pripadnost* (Giddens, 1994:28).

4. Neoliberalna modernizacija i konzervativizam

Polazeći od tog usmjerenja i navedenih konceptualnih kriterija, Giddens je posve razložito i argumentirano ustanovio da se u razdoblju poslije drugog svjetskog rata, sa stanovištem odmakom od klasičnog ("starog") konzervativizma i uz pokušaje *refilozofikacije* konzervativnog stajališta, oblikuju dvije verzije konzervativnih pogleda: *neokonzervativizam* i *nova desnica*, vezana za trijumfalnu konjunkturu *neoliberalne* formule (Giddens, 1994:22-23). Pokušaj refilozofikacije konzervativnog stajališta proizišao je iz uvida da je konzervativna misao, u odnosu na domete modernog racionalizma, izgubila svoju filozofsku uvjerljivost, da nije izvedena u skladu sa zahtjevima modernog filozofskog diskursa, jednom riječju da je zaostala za izazovima i problemima suvremene filozofije. To je uvid od kojeg polazi Michael Oakeshott, vjerojatno najlucidniji i najkoherentniji autor konzervativne refilozofikacije. On se, kao i drugi konzervativni autori, kritički odnosi prema idealu "ljudske univerzalnosti" i stoga je cijela njegova pozicija u biti polemičko sučeljavanje s racionalizmom, s liberalnim i ljevičarskim idejama o "suverenom razumu". Taj pojam, prema njegovu mišljenju, nije ni homogen ni jednoznačan. Valja razlikovati *tehničko znanje*, koje je izraženo u apstraktnim pravilima i načelima, i *posebno znanje*, koje podjednako ima svoju tradiciju. Jednostranost se racionalizma, kako u politici tako i u drugim područjima, sastoji u tome što on pretpostavlja da su "univerzalna rješenja problema" uvijek nadmoćna tradicionalnim i praktički uvriježenim odgovorima (Giddens, 1994:28-29). Tu, dakle, nije riječ o izravnom poricanju razuma, nego o pobijanju stajališta prema kojem se razum poistovjećuje s tehnikom. Svi su oblici znanja, bez obzira na stupanj njihove općenitosti, isprepleteni s praksom i nije toliko važno jesu li oni dobili status formalnih iskaza. Oakeshottov tumač Paul Franco ovako objašnjava smisao njegovog polemičkog stava o racionalizmu: "Osobita greška racionalizma jest to što on razara jedino znanje koje bi ga moglo spasiti od njega samoga, to jest konkretno ili tradicionalno znanje. Racionalizam služi jedino produbljivanju neiskustva iz kojeg je izvorno i nastao" (Franco, 1990:62). Očigledno je da suvremena filozofska obnova konzervativizma ostaje na crti klasično-konzervativne zaokupljenosti tradicijom kao središnjim pojmom svih prijepora. Za razliku od "starog" konzervativizma i pokušaja konzervativne refilozofikacije, neokonzervativizam nema velike filozofske pretenzije i više je usmjeren na sociološke razloge i argumente. Neokonzervativni teoretičari, prije svega u Njemačkoj (primjerice, Arnold Gehlen), a pogotovo u SAD (Irving Kristol, Daniel Bell), polaze od uvida i priznanja da kapitalizam i liberalna demokracija bitno utječu na suvremeni život, ali uz to konstatiraju da buržoaski poredak "razara tradicionalne simbole i načine djelovanja o kojima ovisi postojanje društva" (Giddens, 1994:30). Modernost razgrađuje institucije povijesnog kontinuiteta koje osiguravaju moralne okvire života i čuvaju ga od relativističke efemernosti. Zanimljivo je - a to podvlači i Giddens - da izvorište američkog neokonzervativizma nije stara desnica nego stara ljevica, koja je mnoge razočarala kako svojim akademiziranim utopizmom tako i svojim rigidnim, većinom nerealističkim odbacivanjem prednosti što ih sadrži i dokazuje liberalno-tržišna organizacija razvoja. Oni zagovaraju ideju moralne i kulturne kritike modernih institucija, zalažu se za očuvanje, pa čak i obnovu tradicija, no pritom se odlučno ograđuju od bilo kakve nostalgije za predliberalnim obrascima. Ne osporavaju "progresivnu misao", ali im je stalo do istančanijeg, kom-

pleksnijeg međuprožimanja sadašnjosti i budućnosti. Neokonzervativizam (osobito onaj u Kristolovoj verziji) izražava "umjereno oduševljenje" liberalno-demokratskim kapitalizmom, a prevladavajuću tržišnu ekonomiju prihvaća kao nužan, ali ne i dostatan uvjet dobroga društva. Ekonomski je rast potreban, ali ne kao cilj po sebi nego kao sredstvo socijalne i političke stabilnosti u nemirnim uvjetima modernog življenja. Dobro uređenom, funkcionalno racionalnom i produktivnom društvu potrebna je "energična", ali "ograničena" država koja do određene mjere intervenira u ekonomskom životu. Neokonzervativci drže da je liberalizam problematičan ne toliko zbog svojih ekonomskih rješenja koliko zbog toga što načelo *laissez-fairea* unosi u sferu moralnih stavova i običaja. Za razliku od toga oni podvlače bitnu ulogu obitelji i religije kao neophodnih oslonaca prikladnoga društva i postojanih društvenih veza. Stoga im je neprihvatljiv *moralni relativizam* koji se temelji na uvjerenju o podjednakoj autentičnosti različitih vrijednosnih standarda. Moralni relativizam dovodi do prevelike "odgojne otvorenosti", duhovne neizobraženosti, izoliranosti i sveopće međusobne nepovezanosti (Bloom, 1988). Neokonzervativna je kritika, kao što vidimo, pretežno usredotočena na *kulturnu i moralnu* sferu. To najjasnije dolazi do izražaja u idejama Daniella Bella, prije svega u njegovu djelu *Kulturne proturječnosti kapitalizma*, koje je bez sumnje jedna od najsuptilnijih socioloških analiza kulturnog habitusa razvijenog liberalnog društva. Bell drži da je *kulturni konzervativizam* jedino održivo stajalište u nelinearnom svijetu duhovno-umjetničkih tvorbi, nepredvidljivih i neukrotivih estetskih hirova i stvaralačkih imaginativnih procesa. Dapače, on se, razlikujući tehnoekonomsku, političku i kulturnu sferu života u modernom diferenciranom društvu, deklarira kao *socijalist u ekonomiji*, kao *liberal u politici* i kao *konzervativac u kulturi*. Između ekonomskog, političkog i kulturnog područja života ne postoji više nikakva deterministička međuuvjetovanost. No kao zagovornik konzervativnog stajališta, Bell ipak ne propušta naglasiti da liberalizam pogoduje individualnoj slobodi, eksperimentiranju u umjetnosti i književnosti, jednako kao što je blagotvoran u ekonomskom životu, ali da u sferi obiteljskog, seksualnog i općenito moralnog života generira individualizam koji je opasan za društvenu cjelinu. "Gubitak ukorijenjenosti moralnog sustava jest kulturna proturječnost društva, najdublji izazov njegovu opstanku" (Bell, 1976:5).

Pretežno moralno i kulturno obilježje neokonzervativnog stajališta može se objasniti činjenicom da je ono nastalo u okolnostima relativno dugotrajnog i socioekonomski funkcionalnog kompromisa između kapitalističkog rasta i socijalnog razvoja. Stoga neokonzervativci i nisu osobito problematizirali socijalno pitanje. Međutim, od početka sedamdesetih godina taj se kompromisni realitet počinje mijenjati. Ekonomski je rast dospio u krizu i prvi su se na udaru našli troškovi socijalizacijskog konsenzusa, mehanizmi i ulozi socijalne države, koja se pokazala odviše tromom, skupom i nepoticajom za konkurencijski vitalitet kapitala. Produblivanje liberalizacije, izraženo u posvemašnjoj deregulaciji ekonomskih aktivnosti i socijalnih aranžmana, proklamirano je kao univerzalna formula slobodnog i za rast sposobnog kapitala. Tome je svakako pogodovala i galopirajuća kriza, propadanje socijalističkih ideoloških formula, ekonomskih rješenja i socijalnih doseg. Privlačnost socijalizma ubrzano je dotrajavala u svjetlu posve razgoličenih gulaga (Solženjicin) i lijevi je progresizam izgubio ne samo svoje legitimacijske državno-sistemske oslonce, nego i svoju utopijsku dimenziju. Stoga je *neoliberalna modernizacija* kapitalizma istodobno proizvela, poduprla i instrumentalno dobro iskoristila *novodesničarsku* varijantu konzervativizma. Nova je desnica, kaže Giddens, radikalna snaga konzervativne politike koja počinje s neoliberalnim ciklusom (Giddens, 1994:33). Dok je liberalna politika ipak vođena nužnošću izravne pomoći siromašnima, politika novodesničarskih konzervativaca teži smanjenju te pomoći jer ona "perpetuira siromaštvo". Moglo bi se bez pretjerivanja reći da je tu riječ o bitnoj političkoj razlici koja se temelji na dvama teško pomirljivim vrijednosnim sustavima. Liberali su "laički humanisti" koji prihvaćaju načelo jednakosti i državi dodjeljuju ulogu socijalne regulacije, konzervativci su dogmatski, pokatkad i religijski nadahnuti moralisti koji su uvjereni da liberalne metode društvene integracije nikada ne mogu dovesti do ograničenja individualnih sloboda, čak ni onda ka-

da su te slobode izvor nejednakosti (Sorman, 1983:40). Suprotno Tocquevilleu koji je smatrao da demokratski narodi teže jednakosti u slobodi, ali da bi je prihvatili i u ropstvu, konzervativci vjeruju da je nejednakost prirodna i od boga dana. Prema neoliberalnim autorima društveni poredak ne može počivati ni na državi ni na bilo kojoj planiranoj racionalnosti, već na *spontanoj* koordinaciji brojnih pojedinaca koji djeluju vođeni vlastitim motivima. Margaret Thatcher pripisuje se, u tom smislu, koliko rječita i jednostavna toliko i teorijsko-praktičkim implikacijama nabijena deviza koja kaže da je društvo puka apstrakcija, a da ono što zbiljski postoji jesu samo pojedinci sa svojim motivima i interesima. Socijalno-politički diskurs krajnje desnice, koji je na neočekivan način blizak tom tipu mišljenja, možda se najjašnije očituje u postavci da zapravo i nema društva, već da su zbiljski realiteti samo narod i njegova država. Francuska nova desnica, primjerice, koja je bila osobito glasna i utjecajna krajem šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina, svoju je orijentaciju definirala kao *pogansku, antiegalitarnu i elitističku*. Odbacila je židovsko-kršćansku monoteističku i egalitarnu baštinu (kako bi oživjela pretkršćansko europsko nasljeđe, obnovila "trofunkcionalno i organsko jedinstvo naroda"), hvalila je čovjeka elite, njegovu "biološku premoć i visoki kvocijent inteligencije", a umjesto "naivnog univerzalizma" uzdizala je "vrhunsku vrijednost različitosti". Liberalnoj je demokraciji suprotstavila "organsku demokraciju", koju definira kao "svijest o pripadnosti organskom entitetu naroda" (Duranton-Crabol, 1998:50-51). To stajalište baštini koncepciju integralnog nacionalizma, koju su krajem 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća oblikovali Charles Maurras i Maurice Barres, zagovarajući tezu da su za razaranje tradicionalnog društva jednako krivi kapitalisti i njihovi plutokrati kao i radikalni demokrati i socijalisti. Jean-Marie Le Pen, vođa desno-populističkog Nacionalnog fronta, pravi je politički sljedbenik tog "identitarnog nacionalizma" koji veliča zajedništvo "zemlje i mrtvih predaka". Barres je pisao da "oni koji s nama ne dijele to zajedništvo rase, krvi i povijesti ne mogu osjećati ono što mi osjećamo, pogotovo u nacionalnim pitanjima." (Winock, 1998:36-37). Le Pen pak kaže: "Nacija je zajednica jezika, interesa, rase, uspomena i kulture u kojoj se razvija čovjek. On je vezan za svoje korijene, svoje mrtve, prošlost, nasljedstvo i baštinu. Sve ono što mu nacija prenosi rođenjem ima već neprocjenjivu vrijednost... Što se jednakosti tiče, držimo da je to dekadentna tema. Jednakost je nepravda prema najsposobnijima" (Winock, 1998:36-37).

Bez obzira na temeljnu razliku između neksenofobičnog (slobodnorazmjenskog) neoliberalizma i ksenofobične (isključujuće) nove desnice, krajnji smisao teze o spontanima izvorišta socijalnog poretka jest implicitno ili doktrinarno osviješteno uvjerenje o *organskom* karakteru sustava u kojemu ljudi žive, bez obzira na to veže li se organsko ustrojstvo uz apsolut tržišta ili pak uz apsolut naroda. I u jednom i u drugom slučaju socijalna je pravednost (a pogotovo jednakost) sporedno, izvedeno ili ništavno pitanje. Paradigmatički neoliberal Friedrich Hayek dosljedno zagovara stajalište da je socijalna pravednost nekoherentna ideja i da ona nikako ne može biti državno-sistemska pitanje. Bez obzira na stanovite vrline institucija socijalne dobrobiti, socijalna je država u biti ograničena tvorevina jer stvara "neprikladnu mješavinu birokratskih monstruoznosti i socijalne zavisnosti" (Hayek, 1973:47). Socijalna se država, dakle, protivi ideji spontanog prirodnog poretka, a to znači i slobodi koja takav poredak omogućuje. Zbog tog povezivanja *neupitnosti slobode* i *spontaniteta*, a protiv planirane socijalno-državne racionalnosti, Hayek eksplicitno odbacuje prigovore koji ga optužuju za novodesničarski konzervativizam. Zato ga njegovi poklonici radije svrstavaju među *konzervativne liberale*, a ne među doslovne konzervativce.

Jedan od paradoksa neoliberalne misli, koja konzekventno i do krajnosti slijedi izvorno načelo liberalizacije, sadržan je u tome da ona, čak i onda kada to ne želi, u mnogo čemu koincidira s novodesničarskim ideološkim vidokrugom. U optici novodesničarskih teoretičara vlasništvo i hijerarhija imaju drukčija obilježja nego u ranijim verzijama konzervativizma. Stari su ih konzervativci poimali kao sredstva otpora bujici robno-tržišnih oblika, kao branu rastućoj tendenciji komercijalizacije i demokracije. Neoliberali, međutim, svesrdno podupiru intenzivno razgranavanje privatnog vlasništva i njemu svojstvene "snažne vrline", jer drže da

je to najbolji način sudjelovanja u tržišnom sustavu. Hijerarhija se održava, ali njezina se funkcija ne sastoji u tome da s koljena na koljeno prenosi naslijeđene povlastice. Tržišno je ustrojstvo jedina prava osnova otvorene društvene pokretljivosti koja svakome daje mogućnost za uspjeh i za stjecanje konkurencijske sposobnosti. Prihvaćajući taj neoliberalni kompetitivni individualizam, novodesničarski konzervativci ipak insistiraju na očuvanju ili obnovi čvrstih oblika moralnog autoriteta i izriču osobitu bojazan za moralno srozavanje obiteljskog života. Čvrsta je obitelj komplementarna privatnovlasničkoj individualizaciji. Srozavanje obitelji pripisuje se različitim razlozima: "spolnoj permisivnosti" koja se javlja i oblikuje šezdesetih godina, porastu feminizma, otvorenom širenju homoseksualnosti itd. (Giddens, 1994:36). Dezintegracija obitelji povezuje se i s rastom socijalne države jer ona ljude navikava da od države-gospodara očekuju razne vidove potpore koje su ranije priskrbljivale same obiteljske grupe. Imajući na umu taj specifični i naizgled paradoksalni međuodnos apsolutne tržišne dosljednosti i insistiranja na moralnom antiindividualizmu, Giddens konstatira: "U žarištu neoliberalne misli nalazi se neugodna proturječnost. S jedne strane, podupirući slobodnu igru tržišnih sila, neoliberalna politika potiče neobuzdane detradicionalizacijske utjecaje najotvorenijeg tipa. S druge pak strane, tradicionalni simboli, koje ti utjecaji razgrađuju, smatraju se bitnima za društvenu solidarnost. Nije čudno da novodesničarske doktrine - na neobičan i nepostojan način - miješaju liberalne slobode i autoritarizam, pa čak i fundamentalizam" (Giddens, 1994:40). Zagovor tradicionalnih društvenih oblika u očiglednom je raskoraku s temeljnim postavkama neoliberalizma i moglo bi ga se protumačiti kao neku vrstu priznanja nesavršenosti njegovih institucija. Ta je nesavršenost poslužila kao razložitost moralnog i ideološkog utemeljenja konzervativne revolucije koja je u Americi započela s erom Reaganove vladavine, a to znači u kontekstu oštrog zaokreta prema neoliberalnoj politici kako na unutrašnjoj tako i na međunarodnoj razini. A to je upravo ona politika čije strukturalno-svjetske posljedice ima na umu Bourdieu kada - iz perspektive devedesetih godina - tvrdi da je konzervativna revolucija samo ideološka finesa neoliberalnog pristupa socijalnom pitanju.

5. "Komunitarni liberalizam" i konzervativno iskušenje "novih demokracija"

Poredak koji je nastao iz ideje socijalne revolucije, dakle revolucije protiv kapitala, pa onda i protiv svih njegovih kako klasičnoliberalnih tako i neoliberalnih varijanti, propao je upravo u ciklusu neoliberalne modernizacije i njemu komplementarne konzervativne revolucije. To je opet zanimljiva povijesna koincidencija, koja nedvojbeno daje glavni pečat onome što se konceptualno označava kao tranzicija, postsocijalizam, postkomunizam, nastanak i konsolidacija "novih demokracija" itd. Pođe li se od osnovne teze da je taj proces na crti liberalnodemokratskog poimanja napretka, tada je logično da se ta činjenica ocjenjuje u progresističkim, a ne u konzervativnim terminima. No uzmemo li istodobno u obzir neoliberalni kontekst, njegove socijalne aspekte i moralnu ideologiju, tada je ta činjenica mnogo složenija. Prije svega, ona je - uz sve generalne sličnosti tranzicijske stvarnosti - vrlo šarolika zbog specifičnih kulturno-povijesnih i ekonomskih razlika među pojedinim "novim demokracijama". Pa ipak, povratak predsocijalističkim, a to znači i liberalnim i konzervativnim tradicijama, karakterističan je za političko-ideološki i kulturni diskurs svih tranzicijskih elita koje oblikuju početnu i konsolidacijsku fazu "novih demokracija". Sve se te elite, s desno-konzervativnim ili lijevo-socijalnim naglascima, vrte oko temeljnog liberalnog načela i njegovih više ili manje koherentnih neoliberalnih izvedenica, uvjeta i propozicija. Dok se lijevo-socijalne elite eksplicitno i pokajnički odriču svakog diskursa o revoluciji, desno-konzervativne elite izričito naglašavaju svoje konzervativne ideološke i kulturne valere. Svoju ulogu u tranzicijskom preokretu one rado označavaju kao političko nastojanje koje je u isti mah *konzervativno* i *revolucionarno*. Riječ je, dakle, o intenciji koja se samorazumije i samodeklarira kao konzervativna revolucija. Revolucionarnu dimenziju poima kao progresivni korak u rušenju

konzerviranog poretka socijalizma, a konzervativnu sastavnicu pak ustanovljuje kao jasno prepoznatljiv zaokret u povijest što prethodi autoritarno-socijalističkom blokiranju napretka, kao reviziju, obnovu i čuvanje tradicije svim sredstvima "simboličkog nasilja". Lijevo-progresističke političke formacije izgubile su pravo na revoluciju jer su postale konzervativne, konzervativci su to pravo objeručke preuzeli iako im je, načelno, svaka ideja revolucije sumnjiva i rušilačka. Avet revolucije stalno prati svako radikalno mišljenje o promjeni, bez obzira na to crpi li ono svoje ideje iz "svijetle budućnosti" ili iz "slavne prošlosti" No kao što je konzervativna revolucija u razvijenim epicentrima neoliberalne formule u osnovi razračun sa socijalnim smislom države blagostanja, tako je i konzervativizam u "novim demokracijama" također žestoki udar na socijalno pitanje. Pokazuje se da tradicijska moralizacija konzervativne revolucije može biti u savršenoj službi neoliberalnog egoizma, kojemu ide na ruku i nerazvijenost liberalne pravno-političke kulture. Izvedba privatizacije, kao kamen temeljac svake liberalizacije, ide ruku pod ruku s veličanjem konzervativnih vrijednosti.

U visokorazvijenim zemljama, gdje je favoriziranje neoliberalne modernizacije (rast po svaku cijenu, kanon monetarizma, fleksibilnost na tržištu rada) dovelo do zabrinjavajućih socijalnih posljedica, "ekonomskog užasa", poraznog učinka "ekonomskih iluzija", što prema nekim autorima može prouzročiti katastrofu cijelog liberalno-demokratskog poretka, izlazi se traži u *komunitarnim strategijama* koje bi trebale nadići manjkavosti *asocijalnog neoliberalizma* i *socijalnog raison d'etat* (Kapstein, 1996). Tu strategiju, koju devedesetih godina, na razini političkih orijentacija, utjelovljuju Tony Blair u Velikoj Britaniji, na specifičan način Clinton u Americi, a opet na osobit način socijalist Lionel Jospin u Francuskoj, Joh Gray naziva *komunitarnim liberalizmom* (Gray, 1998:48-66). On je koncipiran kao nadilaženje klasičnog liberalizma koji je dovršen već i samom činjenicom da je iscrpljen ("uvelike napušten") intelektualni projekt prosvjetiteljstva, što znači da su razvijena društva ušla u razdoblje *postliberalizma* ("postmodernog liberalizma"). Ovoj postmodernističkoj stiliziranoj tezi o iscrpljenosti prosvjetiteljstva mogla bi se suprotstaviti drukčija stajališta, primjerice ono Dahrendorfovo, prema kojemu je "prosvjetiteljski ugovor" između ideja i djelovanja krajem 20. stoljeća možda izgubio nešto od svoje privlačnosti, ali "nije izgubio ništa od svoje moći kao snaga slobode" (Dahrendorf, 1997:112). To stajalište protiv kurentnog "zaborava" prosvjetiteljstva, onoga što je u njemu bitno, ima univerzalno značenje i cilja na sve društvene okolnosti, bile one liberalne, neoliberalne, postliberalne ili novodemokratske, u kojima se ozbiljno razmišlja o sudnosu "starih" ideja slobode i jednakosti. Komunitarni je liberalizam jedna od varijanti tog razmišljanja u trenutku kada je neoliberalizam poprimio značajke "jedine" ili "nulte" misli (Todd, 1998). Kao "prirodni nasljednik neoliberalizma i socijaldemokracije", on odbacuje stereotipni prijedor između "stare lijevice" i "nove desnice", nadmašuje socijaldemokratsku privrženost egalitarnim načelima i teži "uspostavi lokalnih normi pravičnosti koje nalažu razdijelu različitih dobara ovisno o kontekstima i područjima, slijedeći pritom socijalni smisao tih dobara" (Gray, 1998:48). Komunitarni se liberalizam razlikuje od individualističkih liberalizama po tome što "aktere izbora" poima kao izraz životnih oblika zajednice. On ne prihvaća libertarijansko (ultraliberalno) stajalište prema kojemu individualni izbor uvijek mora biti primaran u odnosu na sve ostale ljudske potrebe i interese. No on se razlikuje i od komunitarističkog konzervativizma i neotradicionalizma jer priznaje bitnu i neodložnu važnost individualne autonomije. Drugim riječima, komunitarno-liberalna strategija jest *komunitarna korekcija* neoliberalističkog individualizma i *liberalna korekcija* komunitarističkog konzervativizma. Ona na istu razinu značenja stavlja individualnu autonomiju i život u zajednici.

U "novim demokracijama", međutim, takve su kombinacije teško ostvarive jer je komunitarna protuteža neoliberalnim uvjetima uvijek u neposrednom iskušenju radikalno-konzervativne zarobljenosti tradicijom. Usredotočenost na autoritet izvorne (etničke, običajne, religijske, kulturno-identitarne) tradicije zauzima mjesto socijalističko-kolektivističkog komunitarizma. Ta je usredotočenost, kao što su pokazali politički antropolozi, nezaobilazan dio povijesnog imaginarija svakog integriranog društva, bilo ono više ili manje moderno i di-

ferencirano (Balandier, 1967). Ona poprma konzervativna obilježja ukoliko se tradicija poima na *tradicionalan* način, odnosno - da se opet poslužimo Giddensovim konceptima - ukoliko se vrijednosno-ideološki standardizira kao skup *ritualnih i objavljenih* istina (Giddens, 1994:56). U doba globalne detradicionalizacije takvo nastojanje vodi samo u jednom smjeru: neoliberalnoj marginalizaciji socijalnih odnosa i socijalnog razvoja u ime konzervativne privrženosti autoritetu tradicije. Globalizacija se tumači kao opasan fenomen ne toliko zbog njezinih nepravednih socijalnih učinaka koliko zbog toga što ugrožava kolektivna vjerovanja, kolektivni identitet etničkog zajedništva i formalni suverenitet nacionalne države. Državi se pridaje fundamentalno nacionalni karakter a potiskuje se njezin građanski karakter, to jest ono po čemu je ona u liberalnoj modernosti - involvirajući i tradiciju - osiguravala političku i građansku jednakost, kao i autonomiju civilnih institucija koje su, između ostalog, i izraz stvarne socijalne strukture. Socijalna se struktura - nekom čudnom mješavinom postmodernističkog kvalunkvizma i preindustrijskog korporativizma - modelira kao svojevrsna već gotova postklasna realnost u kojoj su, iščeznućem klasa, nestali i razlozi za socijalne sukobe i revandikacije. Socijalne se revandikacije retorički toleriraju kao "legitimne i legalne", ali nad njima uvijek visi Damoklov mač njihove subverzivne a, možda, i revolucionarne istine. Stoga uopće nije čudno da je socijalni nauk crkve, koja načelno odbacuje revolucionarno stajalište, istinski čuva tradiciju i utoliko se smatra konzervativnom institucijom, znatno progresivniji od neoliberalnog konzervativizma svjetovne političke vlasti. Montesquieu je tvrdio da se volji nedemokratskih vladatelja pokatkad može suprotstaviti samo religija jer su "zakoni vjere pravila višega reda koja se odnose kako na vladara tako i na podanika" (Montesquieu, I, 1989:39). Nova se politička klasa, doduše, zaodijeva habitusom obnovljene ili "nove" religioznosti, manifestno se evangelizira, ali budući da Montesquieu nije imao na umu socijalno pitanje, niti je o njemu mnogo znao, njegove su tvrdnje naivne i praktički irelevantne. Intelektualistički argumenti i evokacije nikada nisu osobito fascinirali doktrinarno-konzervativističko poimanje zbilje.

LITERATURA

- Aron, R. (1994) **Demokracija i totalitarizam**. Zagreb: Politička kultura.
- Balandier, G. (1976) **Anthropologie politique**. Paris: Fayard.
- Barber, R. B. (1998) Culture McWorld contre la démocratie. **Le Monde diplomatique**, No. 533.
- Bell, D. (1976) **The Cultural Contradictions of Capitalism**. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- Bloom, A. (1988) **The Closing of American Mind**. New York: Simon and Shuster.
- Bourdieu, P. (1997) L'architecte de l'euro passe aux aveux. **Le Monde diplomatique**, No. 522.
- Bourdieu, P. (1998) L'essence du néolibéralisme. **Le Monde diplomatique**, No 528.
- Breuer, S. (1996) **Anatomie de la Révolution conservatrice**. Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme.
- Contat, M. (1998) Le "cas Bourdieu" en examen. **Le Monde**, 28. aout.
- Dahl, A. R. (1988) **On Democracy**. New Haven/London: Yale University Press.
- Dahrendorf, R. (1997) **After 1989. Morals, Revolution and Civil Society**. London: Macmillan Press LTD.
- Deleule, D. (1997) Libéralisme, u Delon, M. (Ed.) **Dictionnaire européen des Lumières**. Paris: Presses Universitaires de France.
- Duranton-Crabol, A. M. (1998) Les néo-pad'ens et la Nouvelle Droite. **L'Histoire**, No. 219.
- Duverger, M. (1968) **Sociologie politique**. Paris: Presses Universitaires de France.
- Forrester, V. (1996) **L'horreur économique**. Paris: Fayard.
- Franco, P. (1990) **The Political Philosophy of Michael Oakeshott**. New Haven: Yale University Press.
- Fukuyama, F. (1990) Kraj povijesti. **Politička misao**, No. 2.
- Furet, F. (1997) **Prošlost jedne iluzije**. Zagreb: Politička kultura.

- Gellner, E. (1994) **Conditions of liberty. Civil Society and its Rivals**. Nondon/NewYork: Penguin Books.
- Giddens, A. (1994) **Beyond Left and Right**. Cambridge/Oxford: Polity Press.
- Gray, J. (1995) **Liberalism**. Buckingham: Open University Press.
- Gray, J. (1998) Après la social-démocratie. **Débat**, No. 7.
- Hayek, F. (1973) **Rules and Order**. London: Routledge.
- Hirschman, O. A. (1991) **The Rhetoric of Reaction**. Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University.
- Juilliard, J. (1977) **La faute aux élites**. Paris: Gallimard.
- Kapstein, E. B. (1996) Workers and the World Economy. **Foreign Affairs**, Vol. 73.
- Kekes, J. (1997) **Against Liberalism**. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Kettler, D./Meja, V./Stehr, N. (1987) Karl Mannheim et le "conservatisme". **Cahiers Internationaux de Sociologie**, Vol. LXXXIII.
- Lazar, M. (1998) Pierre Bourdieu et la recherche du peuple perdu. **Esprit**, No. 6.
- Lefebvre, H. (1976) **De l'état**, I. Paris: Union Générale d'Éditions.
- Montesquieu, Ch. L. (1989) **O duhu zakona**, I. Beograd: Filip Višnjić.
- Moore, B. (1967) **Social Origins of Dictatorship and Democracy**. Harmondsworth: Penguin.
- Mosse, L. G. (1988) **The Culture of Western Europe. The Nineteenth and Twentieth Centuries**. Boulder/London: Westview Press.
- Nisbet, R. (1986) **Conservatism**. Buckingham: Open University Press.
- Reichardt, R. (1997) Revolution, u Delon, M. (Ed.) **Dictionnaire européen des Lumières**. Paris: Presses Universitaires de France.
- Sorman, G. (1983) **La révolution conservatrice américaine**. Paris: Fayard.
- Todd, E. (1998) **L'illusion économique**. Paris: Gallimard.
- Winock, M. (1998) Le Front National: portrait d'un parti d'extrême droite. **L'Histoire**, No. 219.

CHANGES AND CONJUNCTURES OF CONSERVATISM

RADE KALANJ

University of Zagreb

The text deals with conservatism in the context of neoliberal, postmodern and postcommunist cultural conjuncture. Starting from the recent actualisation of this concept, the text analyzes the historical and sociological context in which classic conservatism appears as a reaction to the liberal and democratic concept of progress. The text considers the changes of conservative thought during the second half of the 19th century and especially in the 20th century, particularly concerning conservative revolution in Germany and Bolshevik revolution in Russia. Unlike the classic ("old") conservatism, and parallel to attempts of its philosophical revival, two versions of conservative thought have been formed in the 20th century, at the end of the Second World War: neoconservatism and the new Right, related to the cycle of neoliberal modernization. Analyzing the connection between neoliberalism and conservatism, the text also examines the conservative character of certain ideological streams in "new democracies".